

A MAGYARHONI LOVAS SÍROK.¹

A kunokról mind Rubruquis, mind Albericus, mind pedig Joinville azt írja, hogy *halmot emeltek az elhunyt fölé*; a mi lovas sírjaink közül azonban emberi kéz által összehordott halom csakis Szolyván és Monajon konstatálható.² A szolyvai halom a községtől mintegy 1 kilométernyi távolságban az országút jobb oldalán s a Latorcza bal partján egy körülbelül fél mérföld tágas és négy völgybe nyíló köralakú völgyben fekszik; 18 öl hosszú, 12 öl széles és másfél öl magas. A monaji halom a berencsi szőlők délnyugati szakánál a vendégi tetőtől Aszalóig huzódó domblánczolat egyik magaslatán terül el; köralakú, átmérője 82 méter, magassága 2 méter. Ezen két sír azonban egyéb tekintetben is kiválik a többi pogánykori magyar lovas sír közül, úgy hogy semmi esetre sem tekinthetők a legszűkebb értelemben vett ősmagyar síroknak, hanem valamelyik rokonfajta elemtől valók. A csongrádi halmokról és lovas sírjaikról vajmi keveset tudunk, úgy szintén a mezőturi, nagykörösi és tetétleni halmokról is. A korábbi időkben a szilágy-nagyfalusi 16 mesterséges halom tartozik a népvándorlaskori temetők közé,³ mit az egyik halomban lelt griffes csat tesz kétségtelenné;⁴ de itt a temetkezési szokás egészen más, mint a többi hunn- és avarkori sírnál; a holtakat ugyanis elégették, hamvaikat urnába tették s úgy temették el;⁵ kétséget sem szenved tehát, hogy másfajta nép volt, mint a lovas sírok népsége, melylyel csak Keszthelyen találjuk együtt.

Annál általánosabb az a szokás, hogy *természetes halmokat, dombos magaslatokat és kisebbszerű emelkedéseket* használtak fel temetkezési helyül. Így találjuk már a hunnkorban, így az avar- és a magyar korban. Keszthelyen pl. az egyik népvándorlaskori temető a város határának északi szélén Héviz közelében levő Dobogó nevű domb déli lejtőjén volt, mely a cserszeg-tomaji szőlőhegység nyugoti oldalának legnagyobb magaslatát képezi.⁶ Mártélyon a Csányi dombnak Korhány felőli Csukás oldalában terült el.⁷ Az ezekkel egykoru nemesvölgyi népvándorlaskori nép a községtől északra fekvő s lassú emelkedésű lejtő mindkét oldalát használta temetőnek.⁸ Gerjenben a Várad nevű természetes halomba

¹ V. ö. *A régi kunok temetkezése* cz. a. az Arch. Ért. áprilisi füzetében megjelent czikkkel.

² *Lehoczky T.* A szolyvai hun-sír. Arch. Ért. III. 1870. 201. — *Csoma J.* A monaji halomról. Arch. Ért. VII. 1887. 60.

³ Arch. Ért. 1881/2. I. 156. l.

⁴ U. o. 172. l. Egy másik halomban lelt bronz csat díszítési motívumának, a stilizált

indának (u. o. 157. l.) analógiáját Szeged-Óthalmon és Blattniczán találjuk. (Arch. Ért. XIV. k. 1880. évf. LIV. tábla, 17. á. és L. tábla, 5. ábra.)

⁵ Arch. Ért. 1881/2. I. k. 158, 159.

⁶ *Lipp V.* A keszthelyi sírmezők. 6. l. — A keszthely-dobogói sírmező. 5. l.

⁷ Arch. Ért. 1892. XII. 418.

⁸ Arch. Ért. 1885. V. 311.

temetkeztek őskori tűzhelytelepek fölött.¹ Bölcskén a Bölske és Kőm-lőd közti halmok keleti lejtője szolgált az avarkori nép temetkezési helyéül.² Nagy-Mányokon a község északi végén levő partban,³ a baranyamegyei Kassán a téglaház mellett lévő partban, az ozorai uradalomhoz tartozó Pusztá-Tótin egy 60 lábnyi magas domblánczolat keleti lejtőjén⁴ találták a lovas sírokat. A szegedi ősmagyar sírok közül egyiket sem lelték azon nagy halmokban, melyekről neveztetnek, hanem csak ezen halmok környékén; így az ástóthalmi vagy királyhalmi lovas sír tulajdonkép a «Rivó» erdő melletti domboldalban volt;⁵ a bojárhalmi öt sír a Bojárhalomtól másfél kilométer távolságra eső 2 m. magas, köralakú buczkaszerű dombból került napvilágra;⁶ az őthalmi magyar sírokat pedig részint a Szeged felé eső nagy halom keleti lapos részén levő tűzhelytelep nyugoti oldalán találták, részint pedig azon az Őthalom körül elterülő több kisebb domb egyikében, mely a szeged-szatymázi úton túl fekszik.⁷ A bojárhalmihoz hasonló, széltől lehordott homokbuczkából került napvilágra a horgosi határhoz tartozó pörösi pusztán a Szél Farkas által ismertetett ősmagyar sír.⁸ A Székesfejérvártól nyugotra fekvő Demkőhegy, hol partbontás alkalmával bukkantak a négy vagy öt pogánykori magyar sírra, egy kisebbszerű és szélesen elterülő magaslat. Ilyen dombos magaslaton lelték a csornai uradalomhoz tartozó csatári majorban is a lovas sírokat, a majortól északra⁹ s aztán Nemes-Ócsán, a községtől délkeletre.¹⁰ Neszmélyen a várostól délkeletre eső Várhegy magaslatán, a Meleges szőlőhegy közepe táján földforgatás közben került napvilágra a ló- és emberi csontváz zablával, kengyelvassal, néhány ékszerrel és I. Berengár két átlukasztott érmével együtt, de itt ennél az egynél több sírt nem találtak.¹¹ Nagy-Teremián szintén szőlőhegyen, egy 10—12 méternyi dombon lelték — de lócsontváz nélkül — a középtermetű férfi-csontvázat,¹² hasonlóképp Abonyban is az Öreg szőlőkben, az azonban — úgy látszik — népvándorláskori lovas sír volt.¹³ Pilinben a községtől délkeletre magasan

¹ Arch. Ért. 1891. XI. 301, 306, 311. 1892. XII. 213.

² Arch. Ért. 1891. XI. 239.

³ Arch. Ért. 1890. X. 432.

⁴ Arch. Ért. VI. 1872. 16.

⁵ Arch. Ért. 1891. XI. 99.

⁶ U. o. 102.

⁷ Arch. Ért. 1880. XIV. 323, 325, 332. A térképet l. Lenhosséknél: A szeged-őthalmi ásatásokról. Budapest. 1882. 44. l. — Az Őthalom Dorozsma felé egyenes vonalban egymástól mintegy 1—1 kilométerre esik. Az ásatás a Szeged felé eső halom keleti és északi oldalnak lapos részén történt; a keleti oldalban voltak a tűzhelyek és a 41. számú ősmagyar sír, az északi oldalban az őskori és római kori sírok, a nyugati oldalon semmit sem találtak;

a nyugati oldal mellett megy a szatymazi út s ettől nyugatra volt a 39. és 40. sz. ősmagyar sír. Hogy az őthalmi avar lelet (l. Arch. Ért. 1881. I. 152—153 és hibásan keszthelyi leletnek nevezve 155. lap) melyik tájon került napvilágra: arról nincs tudomásom.

⁸ Arch. Ért. VI. 1872. 40.

⁹ Arch. Ért. 1885. V. 319.

¹⁰ Arch. Ért. XIV. 1880. XLI. 1.

¹¹ Weninger Mátyás levele. Rég. Iratt. 110/1877.

¹² Hunyár János tanító levele. Rég. Iratt. 100/1877.

¹³ Arch. Ért. X. 1876. 198. Ezen értesítés szerint találtak lócsontvázat, lószerszám-részeket, kengyelvasakat, népvándorláskori bronz szíjívveget, csatot, karpereczet és bőgrét.

kiemelkedő Leshegy tetején temetkeztek, honnan a nyugotra elterülő völgy jól belátható, s aztán, ugyanezen völgynek észak-nyugoti részében, a Sirmányhegyen. A XI. századbeli temetők közül a szabolcsmegyei kárászi a községtől északkeletre fekvő emelkedésen volt;¹ a gerendási a Grjecshalom oldalában;² az alpári a települ szolgáló magasabb halomtól délre eső kisebb halomban;³ az orosházi a községtől északra fekvő páskumi dülő kiemelkedő részének keleti oldalában;⁴ a szécsényi XII. századbeli temető, melynek korát I. Endre és II. Béla érmei datálják, a Lócz felé eső Kerekdombon.⁵ A hugyaji temető, honnan egy ősmagyar jellegű kis ezüst csat került a nagykállói gyűjteménybe,⁶ szintén dombon terült el; úgy látszik, ez is már a keresztyén korból való, mert lócsontvázat nem találtak s a hullákat a XI—XII. századbeli temetkezéshez hasonló módon, fejjel nyugotnak hanyatt fektetve, kezüket testükhöz szorítva tették a sírba.⁷

A kunok sírhalmai fölé emelt *kőoszlopoknak*, miről Rubruquis szól, semmi nyoma, legfőlebb a szolvai halomban a hulla feje fölött talált egy láb magas homokkővet lehetne analógiának felhozni.⁸ A szécsényi XI—XII. századbeli temetőben is voltak nagy bazalt darabok, melyek a legalább is egy mérföldre eső legközelebbi sziklatelepből kerülhettek oda.⁹ Vajjon ezek a nógrádmegyei kun-kabar népség sírjai fölé emelt emlékköveknek tekinthetők-e vagy sem: erre a kérdésre most még korai volna a felelet. Pulszky K., ki a szécsényi ásatásokat vezette, nem talált semmi olyan nyomot, a miből a kövek rendeltetésére következtethetett volna.

A *sírok alakja* Mártélyon keskeny szabályos négyszögű gödör, melyek csoportosan rendezett sorokat képeztek,¹⁰ miként a hunn korszaktól kezdve a hugyaji és a kora keresztyén-korbeli sírokig mindenütt soros temetkezést találunk, mely alól kivételt csak a lovas sírok képeznek. Bölcskén a sírok nem hosszas négyszögben és függélyesen, hanem rézsút voltak leásva, a keleti részen pandalszerű beásással, hova a lábat dugták.¹¹ A pörösi lovas sír 10 lépés hosszú és 3 lépés széles köralakú mélyedést képezett.¹² Számos sírról olvassuk, hogy *tapasztás-*

¹ Arch. Ért. 1892. XII. 171.

² Arch. Ért. 1880. XIV. köt. XI. tábla.

³ Arch. Ért. 1884. III. 156.

⁴ Arch. Ért. 1890. X. 417.

⁵ Arch. Ért. XIV. 1880. 39. l. — U. o. 1887. VII. 432.

⁶ A szabolcsmegyei múzeum birtokában hat ősmagyar kori boglár és csat van, melyeket Balkányon, Hugyajon és Tiszalökön találtak. Rajzukat közölte Hampel J. a «Catalogue de l'exposition préhistorique. Budapest. 1876.», 33-ik lapján, de hogy melyik vagy melyek valók Hugyajról: sem itt nem találom följegyezve,

sem néh. csetneki Jelenik Elek birtokomban levő jegyzetei közt, a ki szintén lerajzolta ezen boglárokat s minden egyes darabhoz ki-merítő megjegyzéseket tett.

⁷ Arch. Ért. III. 1870. 176.

⁸ Arch. Ért. III. 1870. 205. A lelet újabb leírásában (Adatok hazánk archaeológiájához. 127. a köv. II) azt mondja Lehoczky, hogy a követ a halott feje alatt találták.

⁹ Arch. Ért. XIV. 1880. 39.

¹⁰ Arch. Ért. 1892. XII. 418.

¹¹ Arch. Ért. 1891. XI. 243.

¹² Arch. Ért. VI. 1872. 40.

nak, kiégetésnek legkisebb nyoma sem tapasztalható; de azért voltak ilyenek is. Bölcskén a sír feneke égetett földréteg;¹ a selypi ősmagyar sírnek — bár kitapasztva nem volt, a fenekét kiegyengették;² a monaji halomról azt írja Csoma J., hogy a 170 centimetryni mélységben talált koponya, elkorhadtt csontdarabok s az ezekhez közel egymásra halmozott kengyelvas, zabla stb. alatt 5 centiméterrel mélyebben 9 cm. vastag redves faréteget, ez alatt 6—12 cm. vastag szénréteget (benne mintegy 20 db. bronz nyílcsúcscsal) s ez alatt agyagtapaszt talált.³

Koporsó főleg a hunnkori temetkezésnél volt használatban, de nem mindig. Keszthelyen a városi sírmezőben csak kivételesen fordul elő, a Dobogón már többször, de mindig a gazdagabbaknál;⁴ a lovas sírokban a ló a koporsóra volt fektetve;⁵ a koporsónak nem volt födele, e helyett valami vastag szövettel volt letakarva.⁶ Mártélyon is csak ritkábban fordul elő fakoporsó, rendszerint egyszerűen a szabad földbe temették a holttestet.⁷ A pogánykori magyar sírok közül csupán N.-Teremián és Szolván konstatáltak valami koporsófélét; a szolvai sírban különben Lehoczky szerint nem is annyira koporsó volt, mint egy másfél láb széles és egy öl hosszú deszka, melyen a hulla feküdt;⁸ míg N.-Teremián az ezüstfejű szögekkel ellátott fadarabokból következtetnek a koporsóra,⁹ ilyen szöges fadarabok azonban Pilinben is előfordulnak, ezeket pedig b. Nyáry J. a paizs maradványainak gondolja¹⁰ s így a n.-teremiai koporsó még mindig kérdéses annyival is inkább, mert Alpáron a XI. századbéli temetőben a csontváz feje alatt találtak egy korhadtt falapot s ezen szövet maradványait.¹¹ Ennek a kérdésnek a tisztázása tehát esetleges újabb leleteknél pontosabb megfigyelést tesz szükségessé. A XI. századbéli, tehát már a ker. korszakba eső magyar sírok közül Orosházán találtak koporsómaradványokat,¹² ellenben Kárászon semmi nyoma.¹³

A koporsón kívül a népvándorlás kezdetén eléfordul még az *urnába való temetkezés* is a lovas sírokkal egyidejűleg. Keszthelyen egyik lovas sír fölött találták az urnát,¹⁴ egy másik urna is olyannak a sírja fölött volt, kit úgy temettek el.¹⁵ Szilágy-Nagyfaluban az urnatemetkezés magában fordul elő, de hogy ez is abból a korból való, bizonyítja a keszthelyiekkal, ordasiakkal, mártélyiakkal stb. teljesen egyező griffes csat, melyet a Rómer-halomban találtak.¹⁶ Természetes, hogy az

¹ Arch. Ért. 1891. XI. 239.

² Arch. Ért. 1892. XII. 227.

³ Arch. Ért. 1887. VII. 61.

⁴ Lipp: A keszthelyi sírmezők. 11, 12. l. —
A keszthely-dobogói sírmező. 8. l.

⁵ Lipp: A keszthelyi sírmező. 22, 23. l.

⁶ U. a. 14, 22, 23. l.

⁷ Arch. Ért. 1892. XII. 418.

⁸ Arch. Ért. III. 1870. 202, 203, 204. l.

⁹ Hunyár János tanító tett említést e fadarabokról. L. levelét Rég. Iratt. 100/1877.

¹⁰ Arch. Közl. IX. k. 1. füz. 1873. 17. l.

¹¹ Arch. Ért. 1884. III. 159. l.

¹² Arch. Ért. 1890. X. 419.

¹³ Arch. Ért. 1892. XII. 172.

¹⁴ Lipp: A keszthelyi sírmezők. 23. l.

¹⁵ U. o. 15. l.

¹⁶ Arch. Ért. 1881/2. I. 156, 172. l.

urnába való temetkezés a holttest elégetésével járt. Keszthelyen az elégetésnek két módját észlelte Lipp. Egyiknél a holttestet kinyújtóztatva a sírba tették s akkor félig elégették; ezt a módot a városi temetőben kilencz, a Dobogón pedig egy sírnál találta Lipp, az egyik sírban lelt 16 darab övdísz, mely minden tekintetben hasonló a többi keszthelyi övrészekhez, mutatja, hogy ez a szokás is, miként a teljes elégetés és az elégett csontmaradványoknak urnába való tétele a lovas népséggel egy időből való, a között élő népelemtől származik. Urnasír a városi temetőben tizenegy, a Dobogón egy volt.¹ Szilágy-Nagyfaluban gerendákából összerótt négyszögű kerítésbe tették az urnákat s föléjük halmot emeltek úgy, hogy az urna körülbelül a halom közepébe esett.² Az a körülmény, hogy Keszthelyen az egyik lovas sír fölött találták az urnát, a halottait elégető és a lovas népség közti szorosabb kapcsolatra enged következtetni. Talán amaz szolgája volt emennek? Az urnák díszítése hullámvonalakból áll s ha ez a díszítési mód a szlávoknak tulajdonítható, akkor ez a népelem szláv lehetett.

*

Mint multkori czikkünkben említettük, a kunokat székre ültetve tették a sírba, még pedig — úgy látszik — arczczal a fölkelő nap felé fordulva, a sírhalom fölé emelt szobrokhoz hasonlóan. Ülő helyzetben sem a hunn-, sem az avar, sem a magyarkori sírokban nem találtak csontvázat, hanem rendszerint *hanyatt fektetve, kinyújtóztatott helyzetben s a testhez zdródó végtagokkal*. Így fordulnak elő a hunnkori temetőkben, mint Keszthelyen,³ Mártélyon,⁴ Ordason⁵ és Püspök-Szent-Erzsébeten,⁶ valamint Nemesvölgyön⁷ és Gerjenben⁸ is; így az avarkoriakban, mint Bölskén⁹ és Nagy-Mányokon;¹⁰ s így a pogánykori és kora keresztyén magyar sírokban, mint: Vereben,¹¹ Nemes-Ócsán,¹² Székesfejérvár-Demkőhegyen,¹³ Csorna-Csátáron,¹⁴ Szeged-Bojárhalmon,¹⁵ Selypen,¹⁶ Hugyajon¹⁷ és Kárászon;¹⁸ Alpáron szintén hanyatt fekvő, de kiterjesztett kezekkel és lábakkal találták a csontvázakat;¹⁹ Orosházán a kézizületek gyakran a medenczezsontban fordultak elő, a mi azt mutatja, hogy a kezét a hason

¹ Lipp id. m. 14, 15. l.

² Arch. Ért. 1881/2. I. 156—159. l.

³ Lipp: A keszthelyi sírmezők. 13. l. Helyel-közzel előfordult, hogy a kéz a hason vagy a mellén keresztbe volt téve, sőt néha a lábat is keresztbe rakták.

⁴ Arch. Ért. 1892. XII. 418.

⁵ Arch. Ért. 1880. XIV. 138.

⁶ Arch. Ért. 1887. VII. 435.

⁷ Arch. Ért. 1885. V. 311. 1886. VI. 324.

Itt azonban a kezek nem mindig záródtak a testhez, habár túlnyomóan ez a szokás volt az itteni népvándorláskori népnél is.

⁸ Arch. Ért. 1891. XI. 306, 311. 1892. XII.

212, 213, 214.

⁹ Arch. Ért. 1891. XI. 239.

¹⁰ Arch. Ért. 1890. X. 432.

¹¹ M. T. Akad. Évk. IX. 1859. 14.

¹² Arch. Ért. 1880. XIV. k. XLI, XLII. 1.

¹³ Arch. Ért. 1892. XII. 302.

¹⁴ Arch. Ért. 1885. V. 320.

¹⁵ Arch. Ért. 1891. XI. 102, 103.

¹⁶ Arch. Ért. 1892. XII. 227.

¹⁷ Arch. Ért. III. 1870. 176.

¹⁸ Arch. Ért. 1892. XII. 171.

¹⁹ Arch. Ért. 1884. III. 157, 159.

összekulcsolták¹ s ugyanezt véli Lehoczky a szolyvai lovas kezének helyzetéről;² így találta Zsilinszky M. a gerendási holttesteknél is, a melyek azonban nem hanyatt, hanem oldalra voltak fektetve;³ a nemes-ócsai lovas hasonló helyzetben, a jobb oldalra fektetve lelte Végh Adorján,⁴ de — mint alább megjegyezzük — ez aligha tekinthető az eredeti helyzetnek. Kivételesen arra is találunk példát, hogy a holttestet arcczal a föld felé fordítva temették el; a pusztatói lovasról legalább azt írja Bisits Mór, hogy arczon fekvő volt a sírba temetve;⁵ s az 1878-ban Székesfejérvárott, a Demkóhegyen talált csontvázról is azt olvassuk, hogy arcczal lefelé volt fordulva.⁶

Nagyobb eltéréseket találunk különösen a hunnkori síroknál arra nézve, hogy a *holttest feje* mely irányban volt: *nyugotra-e* vagy pedig *más világtáj* felé? Keszthelyen és Mártélyon az elhunytakat oly módon tették a sírba, hogy *arczczal kelet felé* néztek;⁷ eltérés Keszthelyen a Dobogó déli lejtőjének legkeletibb végén levő 150—160 sírnál volt tapasztalható, hol a halott arcczal a *lenyugvó nap felé* volt fordítva, tehát éppen ellenkező irányban vagy minden határozott rendszer nélkül volt eltemetve.⁸ Lipp abban a véleményben van, hogy a sírok talán másfajta népségtől valók s úgy látszik, ezt a föltevést megerősíti a püspök-szent-erzsébeti temetkezés, a hol azon sírokban, melyekben ló-csontváz nem fordult elő, a holttestet *fejjel keletnek* fektetve találták, míg a lovassírokban a test *északról délnek* volt elhelyezve vagyis arcczal a déli nap felé fordítva.⁹ Ezen a püspök-szt.-erzsébeti lovas síroknál észlelhető szokás nem áll magában. Ordason szintén *északnak* volt a fej s a láb délnek;¹⁰ hasonlóképen Nemesvölgyön,¹¹ a hol azonban kivételesen két gyermekcsontvázat megfordítva, délről északnak fektetve találtak;¹² Gerjenben, a rendes nyugot-keleti fekvés mellett az észak-déli is eléfordul.¹³

Az avarkori sírok közül csak a püsztá-tótírói és bölcskeiről vannak adataink. Az előbbiről Bisits M. úgy nyilatkozik, hogy a hulla arczon fekvő *kelet felé* volt a sírba temetve,¹⁴ a mit sokféleképen magyarázhatunk. Talán a legvalószínűbb az lesz, hogy itt is, mint Bölcskén,¹⁵ a vitézt lovára ültették oly módon, hogy a fölkelő nappal volt szem-

¹ Arch. Ért. 1890. X. 419.

² Arch. Ért. 1870. III. 204.

³ Arch. Ért. 1879. XIII. 159.

⁴ Arch. Ért. XIV. k. 1880. XLII. 1.

⁵ Arch. Ért. VI. 1872. 16.

⁶ Arch. Ért. 1878. XII. 158. 1. A csontváz korára nézve l. Arch. Ért. 1892. XII. 302. 1.

⁷ Lipp id. m. 11. 1. Arch. Ért. 1892. XII. 418.

⁸ Lipp: A keszthelyi sírmezők. 11. 1. —

A keszthely-dobogói sírmező. 5. — Keszthelyi leletek. Arch. Ért. 1880. XIV. 118. 1.

⁹ Arch. Ért. 1887. VII. 435.

¹⁰ Arch. Ért. 1880. XIV. 138.

¹¹ Arch. Ért. 1885. V. 311. — 1886. VI. 324.

¹² Arch. Ért. 1885. V. 314.

¹³ Arch. Ért. 1891. XI. 306, 311. — 1892. XII. 212, 213, 214.

¹⁴ Arch. Ért. VI. 1872. 16.

¹⁵ Arch. Ért. 1891. XI. 239.

ben s midőn előre bukott, arcza lefelé fordult s a feje keletre esett. Bölcskén a holttestek feje *nyugot* felé volt.¹

A magyar sírokban, úgy a pogánykoriakban, mint a XI—XIII. századbeliekben, csekély kivétellel mindig a *nyugot-keleti* irány volt megtartva; a holttest arcza a *fölkelő nap* felé volt fordítva. Ezt konstatálták Vereben,² Nemes-Ócsán,³ Csornán,⁴ Csorna Csatáron,⁵ Szeged-Bojárhalmon⁶ és Selypen;⁷ ilyen helyzetben találtuk a múlt őszön a székesfejérvár-demkóhegyi csontvázat;⁸ b. Nyáry J. úr értesítése szerint így voltak eltemetve a piliniek; s hasonló módon tették a sírba a hugyaji,⁹ gerendási,¹⁰ alpári,¹¹ orosházi,¹² kárászi,¹³ szécsényi¹⁴ és dr. Pósta B. múlt évi december hó végén a rég. társulatban tartott felolvasása szerint a rákospalotai árpádkori halottak tetemeit. Csupán Pörösön llették a koponyát keletnek, ahogy azok az egyszerű emberek beszélték, kik a sírra bukkantak a homokbuczkák között,¹⁵ mivel azonban egy rakáson volt az ember- és lócsontváz, lehetséges, hogy a vitézt lóra ültetve temették el napkelettel szemben s midőn a tetem a lóval előre hanyatlott, a koponyának keletre kellett esni. A székesfejérvári demkóhegyi sírról, melyet 1878-ban találtak, nem olvassuk, hogy lovas sír lett volna s így egyszerűen mint kivételt említjük a rendes temetkezési móddal szemben, hogy a csontváz arczczal lefelé fordulva, fejjel keletnek s lábbal nyugotnak volt eltemetve.¹⁶ A csornai holttestek közül kettőnek a feje (az egyiké diadémával s a koponya mögött fazékkal) északnak volt,¹⁷ miként a hunnkori ordasi és püspök-szent-erzsébeti lovasoknál s a hasonló korbeli nemesvölgyieknél és a gerjeni népvándorláskori csontvázak némelyikénél.

A kevés kivételt leszámítva, a mit talán egy pár esetben a nem egészen pontos észleletnek is tulajdoníthatunk, a holttest elhelyezésére nézve az adatok a következő szokásra mutatnak. A hunnkorbán háromféle szokást találunk: 1. az egyik lovas temetkezésnél a csontváz feje északnak volt, vagyis a déli nappal volt szemben; 2. a másik lovas temetkezésnél nyugotra esett, tehát a halott arczczal a fölkelő nap felé

¹ Arch. Ért. 1891. XI. 239.

² M. Tud. Ak. Évk. 1859. IX. 14.

³ Arch. Ért. 1880. évf. XIV. köt. XLI. s XLII. l.

⁴ Arch. Ért. 1889. IX. 265.

⁵ Arch. Ért. 1885. V. 320.

⁶ Arch. Ért. 1891. XI. 102—103.

⁷ Arch. Ért. 1892. XII. 227.

⁸ Arch. Ért. 1892. XII. 302.

⁹ Arch. Ért. 1870. III. 176.

¹⁰ Arch. Ért. 1879. XIII. 158—159. l.

¹¹ Arch. Ért. 1884. III. 157, 159. Juhász István úr értesítése szerint, ki az alpári ásatásoknál mint néző jelen volt, a holttestek hely-

zetében olyanforma változást lehetett észlelni, mintha a fej az évszakok váltakozása szerint lett volna majd egy kissé észak felé, majd egy kissé dél felé helyezve, hogy az arcz szembe legyen a fölkelő nappal.

¹² Arch. Ért. 1890. X. 419.

¹³ Arch. Ért. 1892. XII. 171.

¹⁴ Arch. Ért. 1887. VII. 432. (Legalább így értem e szavakat: «arczczal keletnek fekvő csontvázak»)

¹⁵ Arch. Ért. 1872. VI. 40

¹⁶ Arch. Ért. 1878. XII. 158. — Arch. Ért. 1892. XII. 301.

¹⁷ Arch. Ért. 1889. IV. 263, 265.

volt fordítva; 3. a harmadiknál a halott feje keletnek volt, itt azonban lovas sír nem fordult elő. Az avarkorról a mit tudunk, arra mutat, hogy a lovas a fölkelő nappal volt szemben. Ugyanez a magyar korban már általános szokás, a mit konstataáltak a lovas síroknál úgy, mint a ker. korbeli temetkezésnél.

*

Lássuk most már, hogy temették el a vitézzel és, mint a keszthelyi és pilisi sírok mutatják, a vitéz feleségével együtt a lovát: mellé fektették-e? ráültették-e a vitézt? élve tették-e a sírba a lovat, miként a kunoknál volt szokásban?

A *hunn korból* részletesebb adataink vannak a keszthelyi, ordasi, mártélyi és püspök-szent-erzsébeti lovas sírokról. Ezek közül csak az utolsóról írja Csáky Zsigmond, hogy az embert lóháton ülve temették el, de semmi olyan részletet nem említ, a mi igazolná ezt az állítását,¹ sőt egyes részletekből azt kell következtetnünk, hogy aligha történhetett így. Azt mondja ugyanis, hogy a lovas sírokban a holttest fejjel északnak volt eltemetve, a ló hátulja pedig délnek volt. Az a kérdés már most: a holttestet hanyatt fekvé találták-e, mint a többi hunnkori sírban, vagy pedig arccal lefelé fordulva? Az utóbbi esetben lehetséges volna, hogy a vitéz, kinek feje egy irányba esett a ló elejével, előre bukva csakugyan a lovon ült és — bár a többi adattal és a kelet-európai nomádok vallásos felfogásáról ismeretes tényekkel elleneznék is — el kellene fogadnunk, hogy a püspök-szent-erzsébeti népvándorláskori lovas nép vallásos szokásaiba nem ütközött a holtak oly módon való eltemetése, hogy a napnak hátat fordítottak. De hát erről egyelőre nem lehet szó. Miként Keszthelyen, Ordason, Mártélyon, Nemesvölgyön és Gerjenben, valószínűleg Püspök-Sz.-Erzsébeten is hanyatt fekvé találták a holttestet s *a ló vagy a lábainál volt*, mint Ordason,² Bölcskén³ és Szeged-Bojárhalmon⁴ vagy *mellette*, mint Mártélyon,⁵ hol a bal oldalára fektetett lovat a holttesttel egy irányban a vitéz bal felén találták. Keszthelyen *a ló a koporsón feküdt* a sír hosszában s volt olyan sír is, hol egymás fölött két lócsontváz is előfordult.⁶ Ebben a sírban 2 méter mélyen találta Lipp a lóvázakat; alattuk 3 s fél méter mélyen voltak a fakoporsó korhadt részei, földél helyett valami vastag szövettel letakarva s ebben feküdt a ruhákkal és ékszerekkel eltemetett 193 cm. magas vitéz.⁷

Az *avar korból* egyik bölskei sírnál már csakugyan konstatálható, hogy az elhunytat *a lóra ültették*, mert az emberi lábfejcsonatok a ken-

¹ Arch. Ért. 1887. VII. 435.

² Arch. Ért. XIV. k. 1880. évf. 338. l.

³ Arch. Ért. 1891. XI. 239.

⁴ Arch. Ért. 1891. XI. 103.

⁵ Arch. Ért. 1892. XII. 418.

⁶ Lipp: A keszthelyi sírmezők. 14, 22. s 23. l.

⁷ U. o. 22. l.

gyelvasban találtattak;¹ ugyanitt azonban egy másik sírban a lóváz a sír keleti részében volt a holttest lábainál.² A pusztatóti lovasról már föntebb megjegyeztük, hogy a leírás nem egészen szabatos szövegezése arra mutat, hogy a vitézt itt is lóhátra ültették.

A *magyar síroknál* nagyon eltérők az észleletek. Pilinben a lovas előtestével a ló elejére nehezedett, úgy hogy fejeik egymást érték,³ úgy látszik tehát, hogy itt a halottat lóhátra ültetve temették el; ezt következtethetjük azon esetben is, midőn azt olvassuk, hogy ló- és embercsont össze volt hányva mint Pörösön,⁴ Szeged-Öthalmon⁵ és egyik csorna-csatári sírnál;⁶ a verebi vitézről is az a közhir volt elterjedve, hogy lóra volt ültetve, Érdy szerint azonban, ki az adatokat Végh Jánostól kapta, a lovast a ló alatt találták;⁷ Csorna-Csatáron négy sírban a ló az embertetem bal oldalán feküdt,⁸ míg Szeged-Bojárhalmon egészen elkülönítve a vitéz lábánál lelték a lóvázat,⁹ miként a hunnkori sírokban; Szolván is külön volt a ló s mellette deszkára fektetve pihent a vitéz, úgy hogy feje a ló fejét érte;¹⁰ a székesfejérvár-demkóhegyi lovas sírról csak annyit lehetett konstatálni, hogy a ló- és emberfej itt is egymás mellett volt.¹¹

Több magyar sírról olvassuk, hogy meg voltak bolygatva. Rám e megjegyzések azt a benyomást teszik, mintha a megbolygatást az élve eltemetett ló nyugtalanzkodása idézte volna elő. Erre vonatkozólag különösen fontosnak találom, a mit Végh Adorján ír a nemesócsai lovasról. Ő a lovast jobb oldalára fektetve találta, úgy hogy hátra hanyatló kinyújtott helyzetbe jutott, a ló feje pedig jobb oldalával a lovas jobb lába fölé hajolt s ezen elhelyezés közben történhetett — folytatja Végh A. — hogy a lovag fegyverzete mind a jobb oldalra csúszott, még a kard is, holott ennek fekvéséből azt lehet következtetni, hogy a vitéz életben léte alatt a baloldalán viselte.¹² Ha az itt mondottakat kellően fontolóra vesszük, nagyon valószínűnek tünik fel, hogy a nemesócsai vitézt *lóhátra ültetve* temették el; a *lónak elevennek* kellett lenni, miként a XIII. századbeli kunoknál, midőn a sírba tették egykori urával, mert csakis a ló hánykolódása idézhette elő, hogy a tetem hátra hanyatlott olyképen, hogy lába a ló álla alá került s fegyverei mind átcsúztak a jobb oldalra. Ilyenformán történhetett Pilinben is, hogy a lovas előre bukott, míg Vereben — úgy látszik — egészen lefordult a lóról, úgy hogy fegyvereivel és ékszereivel együtt a ló alá került.

¹ Arch. Ért. 1891. XI. 239.

² U. o.

³ Arch. Közl. 1873. IX. k. 1. f. 17. 1.

⁴ Arch. Ért. 1872. VI. 40.

⁵ Arch. Ért. 1880. XIV. 334.

⁶ Arch. Ért. 1885. V. 320.

⁷ M. Tud. Akad. Évk. 1859. III. 14.

⁸ Arch. Ért. 1885. V. 321.

⁹ Arch. Ért. 1891. XI. 103.

¹⁰ Arch. Ért. 1870. III. 203.

¹¹ Arch. Ért. 1892. XII. 302.

¹² Arch. Ért. XIV. 1880. XLII. 1.

Minden esetre óhajtható, hogy az ősmagyar lovas síroknál minden aprólékos körülményt a leglelkiismeretesebb módon számba vegyünk, mert csakis ekképen remélhető, hogy ezen közönségesnek semmi esetre sem mondható szokást kétségtelen és egymást kiegészítő jelenségekből lehessen konstatálni. Több olyan pontos megfigyelésre volna szükségünk, mint a nemes-ócsai, a hol az emberi és lócsontváz helyzetét a legapróbb részletekig ismerjük; de az a baj, hogy az ősmagyar sírok nagy részénél a temetkezés részleteiről egyáltalában semmit nem tudunk, másik részénél is csak egy pár általánosságban mozgó adatot ismerünk s nagyon csekély azon síroknak a száma, melyeket hozzáértő emberek vizsgáltak át s minden aprólékos körülményt megfigyeltek és lelkiismeretesen számba vettek.

A lovon kívül találunk valamennyi korszakbeli sírban *kutyacsontvázat* is, mint a hunn korból Keszthelyen,¹ Mártélyon,² Ordason³ s Gerjenben,⁴ az avarkorból Bölcskén,⁵ a magyar korból Pilinben⁶ és Szeged-Öthalmon;⁷ a kutya rendesen a holttest lábainál feküdt, de találták máshol is, pl. egyik keszthelyi sírban a holt jobb keze mellett összekuporodott helyzetben, Mártélyon a fejnél s a csontváz baloldalán is, Pilinben pedig a lovas jobb oldalán feküdt a vadászkutya.

Egyéb állat csak a hunnkori sírokban fordult elő. Keszthelyen egy női sírban a csontváz mellén *macskát* s aztán a városi temetőben öt gyermek vállpercén s a Dobogón szintén gyermeksírban *mókust* találtak.⁸ A macska ritkábban éljön Mártélyon is; ugyanitt egyik lovas mellé a jobb karjához odatették *vadászsólymát* is.⁹

A hunnkori sírokból soha sem szokott hiányozni az *edény*, melybe az elhunytak enni- és innivalót tettek; sőt — úgy látszik — a lóról sem feledkeztek meg. Az egyik keszthelyi lovas sírban a koporsó fölött s a lócsontváz alatt a kengyel és zabla mellett egy facsöbör fogantyúját és abroncsait találta meg Lipp, a farészek természetesen elporladtak, de a csöbör alakját a homok fenntartotta; a lovas számára pedig a feje mellé bal felől tettek egy nagy bronz csészét; ehhez nem messze volt egy másik lovas sír, melyben a koponya jobb oldalán fakupa bronz pántjait és vas fogantyúját találták bronz csészével együtt.¹⁰ Elkorhadtt fahordócska vagy csöbör Bölcskén is eléfordult.¹¹ Bögrét, csuprot igen sok sírban találtak úgy Keszthelyen, mint a többi hason-

¹ A városi temetőben négy férfi s egy női sírban, a Dobogón két sírban. (Lipp V. id. m. 14. l.)

² Arch. Ért. 1892. XII. 418.

³ Rég. Növ. Napló 110/1880. 82.

⁴ Gyermek csontváz mellett. Arch. Ért. 1892. XII. 213.

⁵ Hihetőleg női sírban. Arch. Ért. 1891. XI. 242.

⁶ Két sírban, az egyik női sír. Arch. Közl. IX. k. 1. f. 17., 19. l.

⁷ Mindegyik sírban. Arch. Ért. 1880. XIV. 326., 327., 328., 332.

⁸ Lipp id. m. 14. — A keszthely-dobogói sírmező. 6. l.

⁹ Arch. Ért. 1892. XII. 418.

¹⁰ Lipp id. m. 22., 23.

¹¹ Arch. Ért. 1891. XI. 244.

korú temetőben. Ordason a bögre a sír alsó részében volt,¹ Mártélyon vagy a fejnél a vagy lábánál;² Püspök-Szent-Erzsébeten minden sírban volt csupor és vizes edény;³ Nemesvölgyön egy férficsontváz lábánál marhakonczzal találták a bögrét,⁴ a többi sírban is a lábhoz voltak téve;⁵ Gerjenben vagy a derékhoz vagy lábhoz helyezték.⁶ Bölcskén az edény részint a fejnél jobb felől, részint a jobb láb mellett szokott előfordulni.⁷ Edényeket nemtelenebb keverékű ezüsből találtak Pusztatótin és Kunágotán is, de azt nem tudjuk, hogy mikép voltak a holttest mellé helyezve. A magyarkori sírokból a legtöbb esetben hiányozni szokott az edény, de néha ezekben is előfordul. Így Szolyván a futó árok keleti részében talált Lehoczky egy bögrét,⁸ tehát körülbelül a halott lábánál lehetett; Csornán a diadémos és fejfelé északnak fekvő csontváz koponyája mögött volt egy edény;⁹ a monaji halomban 80 cm. mélységben lelt Csoma J. edényeket, de nem bizonyos, hogy a lovas sír mellékletei közé tartoznak-e, mert a koponya sokkal mélyebben feküdt (170 cm.-nyi mélységben);¹⁰ találtak ezenkívül Pörösön cserépdarabokat,¹¹ Nagy-Teremián a csontváz alatt fazékat, a melyet azonban a munkások összetörték¹² s végül b. Nyáry J. úr birtokában van egy földön rámaázott vörös színű körös diszítéssel s a körök közti tér hasonló módon párhuzamos vonalakkal kitöltve, a melyet állítása szerint a leshegy magyar sírok egyikében talált.

Mennyiben volt elterjedve s mennyiben nem az a szokás, hogy a halott mellé valami *amulettet* tettek: erre a rendelkezésünkre álló adatok kevés felvilágosítást szolgáltatnak. Minden kétséget kizáró módon csak a pilini vasba foglalt czápafozgról állíthatni, hogy más nem lehetett, mint amulett.¹³ Az ugyancsak Pilinben, egyik női sírban lelt görög föliratú félgömb alakú ezüst gombról¹⁴ már nem mernénk állítani, hogy csakugyan amulettnek használták; a fölirat ugyan (Uram, irgalmazz stb.) arra vall, hogy eredetileg amulett volt; de nem erről van szó, hanem hogy az a honfoglalás kori magyar asszony minek tartotta? amulettnek-e? vagy pedig egyszerűen nyakéknek alkalmazta. Farkas S. említi, hogy Mártélyon egy pár sírban egy nyeregidomú csontocskát leltek, a ló körme és alsó lábszára közti ú. n. csügét, melyet némely vidéken megpörgetve szerencsejátékra használnak.¹⁵ Nem tartom valószínűnek, hogy mint játékszer került volna a sírba; lehetséges azonban,

¹ Arch. Ért. 1880. XIV. 338.

² Arch. Ért. 1892. XII. 418.

³ Arch. Ért. 1887. VII. 435.

⁴ Arch. Ért. 1885. V. 314.

⁵ Arch. Ért. 1886. VI. 325.

⁶ Arch. Ért. 1892. XII. 212., 213.

⁷ Arch. Ért. 1891. XI. 239., 247., 249.

⁸ Arch. Ért. 1870. III. 202.

⁹ Arch. Ért. 1889. IX. 263.

¹⁰ Arch. Ért. 1887. VII. 60.

¹¹ Arch. Ért. 1872. VI.

¹² Hunyár János n.-teremi tanító levele sz. Rég. Iratt. 100/1877.

¹³ Arch. Közl. 1873. IX. 1., 22.

¹⁴ U. o.

¹⁵ Arch. Ért. 1892. XII. 420.

hogy egykori tulajdonosa (Farkas S. szerint a torzított koponyájuk közül) olyan saman volt, ki az állatok csontjaiból mondott jövődőt. Vámbéry Á. szerint az altáji török törzseknél és a kirgizeknél szokásban van, hogy a dsaurundsik az állat lapoczkacsontjának (jarin, dsaurin) repedéseiből jósolnak;¹ a hunn korban esetleg a ló ezen csont részét használhatták erre a célra. Mindenesetre valami babonával volt összefüggésben, mert különben nem tették volna a sírba.

B. Nyáry J. említi, hogy a pilini első sírban a lovas szemüregében egy-egy paizsalaku ezüst boglárt leltek.² Ez a szokás, ha csakugyan megvolt az ősmagyar korban, arra a babonára vezethető vissza, hogy nem jó, ha nyitva maradnak a holt szemei, mert maga után hívja még abban az esztendőben azt, a kire ránéz. Feltűnő azonban, hogy e szokást egyetlen egy másik pogány magyar sírnál sem konstatálhatták. A báró úr nem mondja, hogy ő maga találta-e a boglárokat a halott szemüregében vagy fogadott embere, a ki rendesen ásni szokott. Ha csakis ez utóbbinak az elbeszélésén alapszik az egész állítás: akkor, mint magában álló jelenség, annál gyanúsabbnak tűnik fel, mert a lovas helyzete (előtestével a ló elejére nehezedett) olyan volt, hogy a boglárok nem igen maradhattak meg a szemüregben. Lehetséges volna azonban, hogy a fogai közt volt a boglár.³ Erre az árpádkori temetkezésnél már találunk analógiákat. Alpáron I. Endre érmét a koponya fogai közt lelték,⁴ Kárászon pedig ugyanilyen módon találták Péter denárát⁵ s mint Pósta B. mondja, hasonló szokást észlelt a rákos-palotai XII. századbeli síroknál. Pintér S. Szécsényben II. Béla érmét a koponya alatt lelte.⁶

Nagy Géza.

AZ ANJOU-KORI MÁRIA-KÉP KRUMAUBAN, CSEHORSZÁGBAN.

Dr. Ilg Albert, a bécsi cs. és kir. műtörténeti múzeum igazgatója, a *Mittheilungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* jelen 1893. évi folyama (XIX. kötet) 68. lapján e cím alatt: *Ein Madonnenbild der altböhmischen*

¹ Vámbéry Á. A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben. Budapest, 1885. 155., 369. l.

² Arch. Közl. 1873. IX. 1. f. 18. l.

³ A báró úr időközben szíves volt értesíteni, hogy ő maga is jelen volt, mikor a két boglárt kiásták s csakugyan a szem körül találták, de ő sem hiszi, hogy a szemüregbe tették volna. Valószínűbbnek tartja, hogy a lószerszámmra voltak erősítve, a mire a boglá-

rok hátlapján levő peczkek is utalnak s egész véletlenül jutottak a holttest szeme közelébe. T. i. a holttest, a mint előre bukott, fejével a ló fejét érte s ez teljesen megmagyarázza, hogy a szem akár a kantárszíz, akár a nyakba vető szíz egy-két boglárával került közvetlen közelségbe.

⁴ Arch. Ért. 1884. III. 156.

⁵ Arch. Ért. 1892. XII. 171.

⁶ Arch. Ért. 1887. VII. 432.